

The Imagination of Faith of Muhammad Gazali One of the Contemporary Authorities

Volkan AKBAŞ*

Musa BİLGİZ**

Abstract

One of the contemporary authors, Muhammed Ghazali (1917/1996) is one of the last period inviters of Islam. He brought up the problems of the Islamic world in his works. According to Ghazali, Muslims' understanding of faith is troubled. However, faith is an issue to which the Qur'an attaches importance. In this context, issues such as acknowledgment and affirmation of faith, the nature of Islam and faith, and whether action is from faith or not have been discussed in the Islamic literature. The author leaves these discussions. He wants that faith to be instrumental in the material-spiritual construction of Islamic individuals and societies. The subject of our study is the author's vision of faith with a broad perspective. In this direction, we will talk about the effects of faith regulating individual and social life. We will consider the issue of the relationship between faith and love. We will give comparatively the general characteristics of the lifestyles of believers and non-believers. We will explain the dangers experienced by those who have sincerity and those who lose this quality and succumb to the passion of hypocrisy. We will focus on the Islamic background of the thought of the author, who accepts practice as the basis of faith. In this direction, we will give the basic features of the author's deed-centered understanding of faith. Our article is limited to analyzes of Ghazali's conception of faith. The aim of the study is to contribute to the approaches to faith in the Islamic literature, based on the author's explanations on the subject.

Keywords: Tafsir, Faith, love, action, Ghazali.

* PhD Student Volkan AKBAŞ, Atatürk University, Faculty of Theology, Department of Tafsir, Department of Basic Islamic Sciences, Erzurum, Turkey.

Doktora Öğrencisi Volkan AKBAŞ, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Bölümü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum, Türkiye.

olkanakbas@windowslive.com ORCID 0000-0003-0201-4986

** Prof. Dr. Musa BİLGİZ, Atatürk University Faculty of Theology, Department of Tafsir, Department of Basic Islamic Sciences, Erzurum, Turkey.

Prof. Dr. Musa BİLGİZ, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Bölümü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum, Türkiye.

bilgiz@atauni.edu.tr ORCID 0000-0003-2194-9592

Type / Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 06 May / 06 Mayıs 2022

Accepted / Kabul Tarihi: 25 May / 25 Mayıs 2022

Published / Yayın Tarihi: 28 July / 28 Temmuz 2022

Volume / Cilt: 9; **Issue / Sayı:** 18; **Pages / Sayfa:** -711-734.

Suggested ISNAD Citation: Volkan Akbaş, Musa Bilgiz, "Çağdaş Müelliflerden Muhammed Gazâlî'nin İman Tasavvuru", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/18 (Temmuz- July 2022), 711-734.

www.dergipark.org.tr

Çağdaş Müelliflerden Muhammed Gazâlî'nin İman Tasavvuru

Volkan AKBAŞ

Musa BİLGİZ

Öz

Çağdaş müelliflerden Muhammed Gazâlî, (1917/1996) son dönem İslâm davetçilerindedir. O, kaleme aldığı eserlerde İslâm âleminin problemlerini gündeme getirmiştir. Gazâlî'ye göre Müslümanların iman anlayışı sıkıntılıdır. Oysa iman, Kur'an'ın önem atfettiği bir meseledir. Bu bağlamda İslâm literatüründe imanda ikrar ve tasdik, İslâm ve iman mahiyeti ve amelin imandan olup olmaması gibi konular ele alınmıştır. Müellif bu tartışmaları terk etmektedir. O imanın İslâm birey ve toplumlarının maddî-manevî inşasına vesile olmasını istemektedir. Çalışmamızın konusu, müellifin geniş perspektife sahip iman tasavvurudur. Bu doğrultuda imanın birey ve toplum hayatını düzenleyen etkilerinden bahsedeceğiz. İman ve sevgi arasındaki ilişki konusunu ele alacağız. İnanlarla inanmayanların yaşam tarzlarına ait genel nitelikleri karşılaştırmalı olarak vereceğiz. İhlas sahipleriyle, bu niteliği kaybeden ve riya tutkusuna yenik düşenlerin iman noktasında yaşadıkları tehlikeleri açıklayacağız. Ameli iman esas kabul eden müellifin düşüncesinin İslâmî arka planı üzerinde duracağız. Bu doğrultuda yazarın amel merkezli iman anlayışının temel özelliklerini vereceğiz. Makalemiz Gazâlî'nin iman tasavvuruna ilişkin tahlillerle sınırlıdır. Çalışmanın amacı müellifin konuya ilişkin açıklamalarından hareketle, İslâm literatüründeki iman yaklaşımlarına katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, iman, sevgi, amel, Gazâlî.

Giriş

Çağdaş müelliflerden Muhammed Gazâlî 22 Eylül 1917'de, Mısır'ın Buhayre vilâyetine bağlı Neklâ el-İneb köyünde doğmuştur.¹ Ezher Üniversitesinde dinî ilimler ikmal eden müellif², Mısır'da idarî ve dinî hizmetleri vermiş,³ Suudi Arabistan ve Katar'da hocalık görevi yürütmüştür.⁴ 9 Mart 1996'da Riyad'daki bir toplantı sırasında vefat eden müellif, Medine'deki "Cennetü'l-baki" Kabristanı'na defnedilmiştir.⁵ Müellif zengin bir düşünce dünyasına sahiptir. Bu zenginlikte İbn Teyyimiyye (öl. 728/1328) gibi önceki bilginlerle, Cemaladdin el-Afganî (öl. 1315/1897), Muhammed Abduh (öl. 1323/1905) ve Muhammed Reşid Rıza (öl. 1354/1935) gibi tecdit hareketinin öncüleri etkili olmuştur. Hasan el Bennâ

¹ Muhammed. Meczûb, *Ulemâ ve müfekkîrûn araftuhum*, (Kahire: Dâru's-Şevvâf, 4. Basım, 19921/265.

² Muhammed, İmâre, *Meâlimu'l-meyrûi'l-hadârî fi fikri's-şeyh Muhammed el-Gazâlî mea sîreti hayâtih*, (Kahire: Müfekkîrüne li-n-neşri ve't-tevzî, 1. Basım, 1439/2018), 29.

³ Müsteşar Abdullah, Akîl, *Min meâlimi'd-dâ' ve ve'l-hareketi'l-İslâmiyyeti'l-muâsıra*, (Kahire: Dâru'l-Beşîr, 8. Basım, 2008), 2/937.

⁴ Mahmûd, Abduh, *eş-seyh Muhammed el-Gazâlî dâiyetü'n-nahdati'l-İslâmiyye*, (Beirut: Merkezeti'l-Hadâra li Tenmiyyeti'l-Fikri'l-İslâmî, 1. Basım, 2009), 30, 31.

⁵ Yunus, Mellâl, *Menhecü's-şeyh Muhammed el-Gazâlî fi teâmülihi mea'l-Kur'an*, (Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Usûlüddîn Fakültesi, Doktora Tezi, 2010), 34-36.

(öl. 1368/1949) gibi İslâm davet çalışmalarının öncü isimleri de müellifin düşünce dünyasını derinden etkilemiştir. Gazâlî, itikadî meselelerde âhâd rivayetler yerine Kur'an ayetleriyle iktifa etmenin doğru yöntem olduğunu savunmaktadır. O, bu düşüncesiyle İbn Teymiyye ekolüne yaklaşmaktadır.⁶ Dinî meselelerde akıl-nakil dengesinin korunması taraftarı olan yazar, aklın nakle esas teşkil etmesi meselesini önemsemektedir. Bu düşünce onu, Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ ile buluşturmaktadır. Müellif, İslâm birliği ve siyaseti konularında Hasan el-Bennâ'nın tesiri altındadır.⁷ Siyasî, ilmî ve dinî birçok özelliği eserlerine taşıyan yazarla ilgili yurt dışı kaynaklı çok sayıda akademik çalışma bulunmaktadır.⁸ O'nun özellikle dinî ilimler sahasındaki eserleri Türkiye'de ilgi uyandırmıştır. Bu sebeple ülkemizde yazarla ilgili makale ve tercüme çalışmaları yapılmıştır.⁹ Müellif eserlerinde İslâm âleminin problemlerini ele almaktadır. Müslümanların sıkıntılı iman anlayışları, bu sorunlardan birini teşkil etmektedir. Oysa iman, Kur'an'ın temel konularından birisidir. Bu ehemmiyet sebebiyle İslâm literatüründe imanda ikrar ve tasdik,¹⁰ iman tasdik mi marifet mi olduğu,¹¹ İslâm ve iman mahiyeti ile¹² amel inmandan olup olmaması gibi konular ele alınmıştır.¹³ Kur'an; iman ettiğini iddia eden bedevilerin aslında inanmadıklarını, sadece İslâm olduklarını belirtmektedir (el-Hucurât, 49/14). Bu durum; itikadî ekolleri inceleyen kitapların ek açıklamalar yapmasına neden olabilmıştır.¹⁴ Gazâlî, bu tür tartışmalara girmemektedir. O, iman, İslam toplumlarının sıhhatine vesile olmasını istemektedir. Yazara göre iman ve inkâr, insan çeşitliliğine sebeptir. Bu çeşitlilik; düşünce, bilgi, maddî-manevî donanımlarla da insanî tutum ve davranışlarda kendini gösterebilmektedir. Sonuç olarak her iki grup da (inanmayan ve inanan) kendilerine has bir hayat tarzı ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple müellif, iman ve inkarın birey ve hayata yansıyan yönlerini mukayese etmektedir. O'na göre müminler insanî

⁶ Muhammed, İmâre, *el-Mevkiu'l-fikriyyu* ve'l-meâlimu'l-fikriyye, (Kahire: Dâru's-Selâm, 1. Basım, 2009), 34, 35.

⁷ İmâre, *el-Mevkiu'l-fikriyyu*, 34.

⁸ Muhammed Gazâlî hakkındaki yurt dışı akademik çalışmalardan bazıları şunlardır: Hâlid Habbâsî, "*el-Fikru's-Siyâsi inde's-Şeyh el-Gazâlî*"; Beşîr b. Ali b. Muhammed, eş-Şeyhî, "*Menhecü's-Şeyh el-Gazâlî fî Takrîri Mesâilî'l-Akîde Ardu ve Nakd*"; Huneş Nevra, "*Mehârâtü'l-İttisâli'l-İknâi inde's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî dirâsetün tahlîliyyetün tatbikiyye hadîsu'-isneyn nümûzecen*"; Muhammed Şaban Zekeriyvâ, "*eş-Şeyh Muhammed el-Ğazâlî ve cühûduhü fî muvâceheti'l-fikri'l-ğarbî*" ...

⁹ Yazar hakkında ülkemizdeki makale çalışması için bk. Şahin Güven, "Muhammed Gazâlî (1917-1996) ve Et-Tefsîru'l-Mevzû li Suveri'l-Kur'ani'l-Kerîm, İsimli Eserindeki Tefsir Metodu". Yazarın eserlerine yönelik tercüme çalışmalarına örnek olarak bk. Harun Ünal, *Düşünce Mirasımız: Eleştirel Bir Yaklaşım*; Resul Tosun *Fikhu's-sire*; Ali Özek *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet...*

¹⁰ Bk. Ebû Mansur. Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*. (Beyrut: Dâru Sader, 2010), 471.

¹¹ Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 478.

¹² Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 491.

¹³ Bk. Ömer b. Muhammed b Ahmed b İsmâil, Neseffî, *Şerhu'l-akâidi'n-Nesefiyye*, (Kahire: Mektebetü'l-Killiyâtü'l-Ezheriyye, 1988), 80.

¹⁴ Şehristânî'nin itikadî mezheplere ilişkin yazdığı "*el-Mihâl ve'n-nihal*" eseri, bu durumun örneğini vermektedir. Yazar yukarıdaki ayet muvacehesinde, "İslâm, İman ve İhsan" konularına açıklık getirme ihtiyacı hissetmiştir. Bk. Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm, Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Muhammed Abdülkâdir el-Fâdîlî, (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2013), 35.

fazilet ve erdemlere sahip çıkarken, inkârcılar maddî-manevi yıkımlara vesiledirler. Özelde Müslümanlar, genelde ise tüm insanlık, iman bağlarını koparmaları sebebiyle maddî-manevî buhranlar içerisindeydirler. Nitekim inkâr, iyileştirilmesi gereken manevî bir hastalıktır.¹⁵ Şeyh Gazâlî, insanların düşünce, kişi, nesne ve varlıklara atfettikleri kutsallıkların, Allah'a imanı tehdit ettiğini düşünmektedir. Onun Kur'an anlayışına göre nesne ve varlıklara yücelik atfetmek, ilâhî kınamalara vesiledir. Fakat bu kınamalar, Allah'la bağlarını koparanlar hakkında da geçerlidir.¹⁶ İlk Müslümanlar, imanlarına samimiyetle bağlı kalmışlardır. Bu anlayış, çağdaş Müslümanların hareket noktası olmalıdır. Tutarlı dindarlık gereği ortaya koyulan ameller, Allah katında değerlidir. Buna mukabil riya tutkusuna esir düşenler, vahiy dışı kişi ve zümre kabullerine yönelmektedirler. Bu durum insanın modern köleliğe mahkûm olmasıdır. Sahih dindarlık anlayışından uzaklaşanlar, Allah nezdindeki gerçek değerlerini kaybetmektedirler. Bu sebeple insanla ilişkili tüm konularda etkisini gösteren bir iman önem arz etmektedir. Müellifimiz, muamele sahasını terk etmeyen iman-amel birlikteliğini savunmaktadır. Bu düşüncenin İslâm ile bağları sağlamdır. Bu sebeple iman-amel birlikteliği önemsenmeli ve inançsal bir gereklilik kabul edilmelidir. Tıpkı bunun gibi; ilâhî öğretilere dayalı yaşam tarzının vücut bulabilmesi, iman-amel birlikteliğinin esas kabul edilmesine bağlıdır. Yazar, eylem eksenli iman sahasını geniş tutmakta ve İslâmî davet çalışmalarını da bu kategoriye yerleştirmektedir. Genel manada müellifin iman konusuna getirdiği yaklaşımlar; İslâm âleminin bireysel ve toplumsal sorunlarına çözüm niteliği taşımaktadır. Bu sebeple Gazâlî'nin iman tasavvurunu konu alan makale çalışması yapmayı uygun bulduk.

1. İmanın Birey ve Toplum Etki Altına Alan Özellikleri

İman; korkunun zıddını ifade eden “el-emn” “الامن” kökünden türemektedir. Yine bu kökten gelen “el-emene” “الامنة” ve “el-emâne” “الامانة” kelimeleri, hıyanet kelimesi ile zıt anlam ilişkisine sahiptir. Bu kelimenin geçişli fiili olan “âmene” “آمن”, mastar manasıyla “güven vermek” anlamındadır. Kelimenin geçişli fiilde “bâ” “ب” cer harfi ile kullanımı, onaylamak ve tasdik manalarını vermektedir.¹⁷ İman tanımlamaları da “tasdik” ve “güven” manaları ekseninde ele alınmıştır.¹⁸ İman, dilbilim sahasının konusu olmaktan çok, felsefî ve teolojik bir mesele olarak görülmüştür. Bu doğrultuda onun bir bilgi, biliş türü ya da insan iradesinin tezahürü olabileceği düşünülmüştür.¹⁹

¹⁵ Bk. İmâre, *Meâlimu'l-meyrûi'l-hadârî*, 142.

¹⁶ Gazâlî, el-Ankebut Suresinin 17. Ayetini konu ile irtibatlı görmektedir. Bk. Muhammed. Gazâlî, *el-İslâmü'l-müftera aleyh beyne's-şuyûbiyyine ve'r-ra'simâliyyîn*. (Kahire: Nahda Mısır, 2005), 25.

¹⁷ Muhammed b. Ya'kub, *Fîrûzâbâdî, el-Kâmûsu'l-muhît*, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, H. 1291), 74.

¹⁸ Ferit, Uslu, “İbn Teymiyye'nin Kelamcılarının Geleneksel İman Tanımına Eleştirisi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/4 (2004), 18.

¹⁹ John, Hick, “Faith” maddesi, *The Encyclopedia of Philosophy*, ed. Donald M. Borchert. (Detroit ABD, 2006), 3/535. Ayrıca bkz. Uslu, “İbn Teymiyye'nin Kelamcılarının Geleneksel İman Tanımına Eleştirisi”, 18.

İman kavramı Kur'an'da 800 defadan fazla geçmektedir.²⁰ Bu durum meselenin önemini ortaya koymaktadır. Son vahiy, bazı kelime ve kavramları imanla ilişkilendirmektedir. Bu doğrultuda samimiyetle bağlantılı iman için "es-sıdk" "الصدق" yani doğruluk kelimesi geçmektedir.²¹(Kur'an'da) tasdik ve güven manalarını taşıyan iman, insanı her türlü şek ve şüpheden uzaklaştırmaktadır. Şüpheden uzak bilgi manasındaki iman, Kur'an'da "el-yakîn" "اليقين" ²² kelimesi ile ifade edilmektedir.²³ İman, dinî yükümlülükler yapılan bir çağrıdır. Bunun için Kur'an'ın "Ey iman edenler" ifadesini; kulluk vazifesine yapılan bir yönlendirme olarak algılamalıyız.²⁴ Diğer taraftan imanın bir nasip işi olduğu da unutmamalıdır. Çünkü Allah'ın izni olmadıkça hiç kimse iman edememektedir.²⁵

İman, insanın Allah'a inanıp güvenmesidir. Yaratıcıya iman ve güvenin ne anlam ifade ettiğini takdir edemeyen Yahudiler; İslâm'a karşı gizli ittifak düşüncesinin bir sonucu olarak, müşriklerin sapkınlıklarını desteklemişlerdir.²⁶ Kur'an, şirk inancını tasdik eden bu insanları kınamaktadır. Çünkü sahih inanca aykırı olan şirk, iman ile bir arada bulunamaz.²⁷ Kur'an imanı; inanç, doğru söz ve salih ameller bütünlüğünde ele almaktadır.²⁸ Bu sebeple vahiy gündemindeki iman-insan konusu; zikredilen unsurlarla ilişkili ele alınmalıdır.

Muhammed Gazâlî, Kur'an çerçevesince geliştirdiği bir iman tasavvuruna sahiptir. Onun tasavvur ettiği iman, fert ve toplumu inşa eden manevi bir güçtür. Selef akidesini benimseyen yazarın²⁹ iman düşüncesinin temelinde tevhit konusu bulunmaktadır. O tevhide, hayat nizamı ve ilâhî kanun gözüyle bakmaktadır.³⁰ Ama onun itikadî bağlamda selef çizgisine yakınlığı, iman-akıl çatışmasına yer vermemektedir. Nitekim onun selef

²⁰ Muhamed Fuâd, Abdülbâkî, *Mu'cemu'l-müfehres li'l-elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerîm*, (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1364/1945), 81-93. Mustafa, Sinanoğlu, "İman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), "İman", 22/21.

²¹ et-Tevbe, 9/119; el-Ahzap, 33/35.

²² el-Bakara, 2/4; el-Mâide, 5/50.

²³ el-Bakara, 2/260; er-Rad, 13/28. Ayrıca bk. Sinanoğlu, "İman", 22/212.

²⁴ Tevfik, Yücedoğru, "Kur'an'da İman Kavramı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2 (2006), 87.

²⁵ Yunus, 10/100. Ayet hakkındaki yorumlar için bk. Abdullah b. Ahmed, b. Mahmûd, Neseî, *Medâriku't-tenzil ve hakâiku't-te'vil*. thk. Zekeriyâ Umeyrât, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 1/556.

²⁶ en-Nisa, 4/51. Sebeb-i Nüzul bilgisi için bk. Ali b. Ahmed en-Nisâbü'rî, Vâhidî, *Esbâbu'n-nüzûl*. (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 6. Basım, 1994), 128-129. Ayrıca bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. Taberî, *Câmiu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'an*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 4/136-137; Ebû'l-Fidâ İmâdudîn İsmâil b. Şihâbuddîn, İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-azîm*, thk. Yusuf Ali Budeyvi- Hasan es-Semâhî Süveydân, (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 1434/2013), 1/107.

²⁷ Bk. Yusuf, 12/106. Bk. İsfehânî, *el-Müfredât*, 91.

²⁸ el-Bakara Suresi'nin 143. Ayetinde geçen "es-salâtü" "الصلاة" kelimesi, iman manasında yorumlanmaktadır. Bk. İsfehânî, *el-Müfredât*, 91. Ayet hakkındaki yorumlar için bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân* 1/164; Mahmûd b. Ömer, Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidî't-tenzil ve uyûni'l-ekâvili fi vucûhi't-te'vil*. (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998), 1/333; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Sâlim Mustafa el-Bedrî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005), 2/94.

²⁹ Abdülhalîm, Uveys, *eş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî târîhuhu ârâuhû ve cuhûduhû*, (Dimeşk: Dânu'l-kalem, 1421/2000), 23.

³⁰ Muhammed, Gazâlî, *el-Mehâviru'l-hamse li'l-Kur'ani'l-kerîm*, (Kahire: Dâru's-Şurûk, ts.), 29.

anlayışı doğrultusundaki iman tasavvuru, akılcılığa imkân tanımaktadır.³¹ Gâzâlî'nin iman söylemi; Allah'ın varlığına ilişkin sade açıklamalar yapan ve insan akıyla uyumlu Kur'an'dan iktibastır.³² Bu özgün anlatım modeli, İslâm'a has bir özelliktir.³³

Tevhit, sabitesi olan bir ilkedir.³⁴ Bu sebeple Gazâlî'nin fert ve toplum inşasına yönelik iman tasavvurunda bu ilkeye bağlılık esastır.³⁵ Bu bağlamda Gazâlî, modern dönem İslâm davetçilerinden Seyyid Kutup'la (öl. 1966) buluşmaktadır.³⁶ Diğer taraftan Ebu Hanife'nin (öl.150/767) sahih imanı formüle ettiği amentü kavramındaki tasdikini belirleyiciliği,³⁷ Muhammed Gazâlî'de de etkilidir. Fakat müellif imanın birey ve toplumun maddî-manevî inşasına vesile olmasını amaçlamaktadır.³⁸ Bunun gereği olarak kalp tasdiki ve irade tezahürü olan iman, taklit esaretinden kurtarılmalıdır.³⁹ Çünkü iman, insanın düşünce dünyasını aşan bir anlam bütünlüğüne sahiptir.⁴⁰ Gazâlî'nin tasavvurundaki bu iman, dünyevileşme tehlikesini bertaraf ederken, insana ahlâkî seciyeler kazandırmaktadır. Bu vicdanî kuvvet, insanları iyiliklere sevk etmekte ve onları kötülüklerden korumaktadır.⁴¹ İman, itikadî ve ahlâkî faziletleri bir araya getirmektedir. Bunlar, din ve insanlığın değişmez değerleridir.⁴²

Müellifin iman çağrısı, selim fitrata ve akıl-inanç buluşmasına yöneliktir.⁴³ Dolayısıyla imanın artması ya da azalması, insanların Allah'la kurdukları ilişki ile bağlantılıdır. Kişide kesintisiz devam eden maddî-manevî olumlu dönüşüm süreci imanın artışına işaret ederken, yaşanan duraksama ve aksamalar imanın azaldığını göstermektedir. Bu sebeple ilâhî emir ve yasaklar devamlı surette göz önüne alınmalıdır.⁴⁴ Buna riayet eden birey, ümit ve korku arasındaki kâmil imanı fark etmektedir.⁴⁵ Yazara göre iman konusu olan tevekkül ve şükür, ilâhî uygulamaların tartışılmazlığı düşüncesini insan gönlüne

³¹ Uveys, *eş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî*, 21.

³² İman konularının Kur'an'daki sade ve anlaşılır ifadelerine ilişkin bkz. el-Bakara, 2/255; en-Nisa, 4/87; ez-Zümer, 39/23, 62; el-Mümin, 40/64; eş-Şura, 42/9. Muhammed, Gazâlî, *Difâun ani'l-akîde ve's-şerîa dıdda metâini'l-müsteşrikîn*, (Kahire: Nahda Mısır, 2005), 82. Ayrıca bk. Muhammed, Gazâlî, *Keyfe nefhemu'l-İslam*, (Kahire: Nahda Mısır, 2005), 82.

³³ Gazâlî, *Difâun ani'l-akîde ve's-şerîa*, 82.

³⁴ Temel, Yeşilyurt, “Ebu Hanife'nin İtikadi Düşünce Sisteminde “Yorumun Evrenselliği” Sorunu”. *Kelam Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2004), 49.

³⁵ Uveys, *eş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî*, 25.

³⁶ Seyyid, Kutup, *Hasâisu't-tasavvuri'l-İslâmî ve mukavvimâtuhu*, (Kahire: Dâru's-Şurûk, ts.), 6.

³⁷ Yeşilyurt, “İmanın Kesinliği Meselesi”, 209.

³⁸ Gazâlî, *el-İslâmu'l-müftera aleyh*, 33.

³⁹ Gazâlî, *el-İslâmu'l-müftera aleyh*, 65.

⁴⁰ Muhammed, Gazâlî, *Hâze dînünâ*, (Kahire: Dâru's-Şurûk, 5. Basım, 2001), 77.

⁴¹ Muhammed, Gazâlî, *Huluku'l-müslim*, (Kahire: Dâru'r-Reyyân li't-Turâs, 1987), 10.

⁴² el-Bakara, 2/177. Ayrıca bk., Nâsiruddîn el-Kâdî eş-Şirâzî, Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*, (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2006), 1/101-102; Neseî, *Medârik*, 1/99-100. Gazâlî, *Difâun ani'l-akîde ve's-şerîa*, 82.

⁴³ Uveys, *eş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî*, 25.

⁴⁴ Gazâlî, *el-İslâmu'l-müftera aleyh*, 157.

⁴⁵ Muhammed, Gazâlî, *el-Ğazvu's-sekâfiyyu yemteddu fi ferâğînâ*, (Kahire: Dâru's-Şurûk, ts.), 39.

yerleştirmektedir. Bu unsurlar, imanın dışı yansıyan özelliklerindedir.⁴⁶ Yaratıcı ve yaratılan arasındaki güven duygusu, gerçek yardımın Allah'tan geldiği bilincini güçlendirmektedir. Bundan sonra Rableriyle düzenli ilişki içine girenler, savaş ve barış gibi hayatî meselelerde dahi ilâhî rızayı göz önüne almaktadırlar. Teslimiyet ekseninde yürütülen ilişkiler, imanın kemal noktasını temsil etmektedir.⁴⁷ Gazâlî'nin ifade ettiği imandaki kemal derecesi, İbn Teymiyye'nin iman-amel bağlamında zikrettiği zorunlu kısma tekabül etmektedir. O, amelin bazı kemal hususiyetlerini kaybetmemesi taraftarıdır.⁴⁸ Yazarın ifade ettiği imandaki kemal ise fert ve toplumu inşa eden özelliklerde kendisini göstermektedir.⁴⁹ Dolayısıyla bu bilinç ile hareket edenler, toplumsal düzene maddî-manevi katkılar sağlamak ve onu ıslah etmektedirler. Bundan sonraki aşamada yenilenen düzen, kutsal değerlere hizmet etmektedir.⁵⁰ Bu durum imanın insanî bir görüş, felsefî bir düşünce ya da sanat içerikli beşer ürünü olmadığını göstergesidir.⁵¹ O halde iman; iki tarafı keskin, ciddi (kesin) bir tasdik ve muameledir.⁵² Bu sebeple toplumlar İslâmî değerleri tasdik etmeli, imanın vesile olduğu iyilik ve güzelliklere odaklanmalıdırlar.⁵³ Fert ve toplumlar, dini hakikatleri kabul etmeleri suretiyle bu değişim sürecini başlatabilirler.

2. İman-Sevgi İlişkisi

Arapçadaki "el-hubb" "الحب" kelimesi, sevgiyi ifade etmektedir.⁵⁴ Kur'an'da geçen "el-vüdd" "الود" sözcüğü de sevgiyle ilişkilidir.⁵⁵ "Esmâ-i hüsnâ" dan olan ve kullarını çok seven manasına gelen Allah'ın "el-Vedûd" "الودود" ismi; onun şefkat ve merhametiyle yakından alakalıdır.⁵⁶ Rabbimizin yaratıcı gücü dahi, şefkat ve merhamet eksenlidir.⁵⁷ Kulluk vazifelerini idrak edenler, sevgi eksenli bir Allah-kul ilişkisini başlatmaktadırlar. Bu sebeple sevgi eksenli imandan bahseden Kur'an, Allah'ın imanı insana sevdirdiğinden ve onu gönül

⁴⁶ Gazâlî, *el-Ğazvu's-sekâfiyyu*, 39.

⁴⁷ Gazâlî, *el-Ğazvu's-sekâfiyyu*, 39.

⁴⁸ İbn Teymiyye bazı vacip amelleri yerine getirmemenin; ayıplamayı gerektirdiğine dikkat çekmektedir. O'na göre ameller, bu önem sebebiyle iman şubeleri olarak kabul edilmişlerdir. İbn Teymiyye'ye göre yerine getirme zorunluluğu bulunan amellerde devamlılık sağlamak, imanın kemali için gereklidir. Bk., Takiyyüddîn, Ahmed b. Abdülhalîm b. Abdüsselâm, İbn Teymiyye, *el-İmân*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 5. Basım, 1416/1996), 15-16.

⁴⁹ İnsanların İslâm'a ve imana olan bağlılıklarının artmasıyla birlikte, Allah ilk İslâm müntesiplerinin imanını, bazı amelî yükümlülüklerdeki değişiklik ve yeniliklerle güçlendirmiştir. Bk., Ebû Ubeyd, el-Kâsım, İbn Sellâm, *Kitâbu'l-imân ve meâlimuhu ve sünenuhu ve istikmâluhû ve derecâtuhu*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, (Riyad: Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşri ve't-Tevzî, 1421/2000), 12-13.

⁵⁰ Gazâlî, *el-İslâmu'l-müftera aleyh*, 18.

⁵¹ Gazâlî, *Hâze dînünâ*, 77.

⁵² Gazâlî, *el-İslâmu'l-müftera aleyh*, 24.

⁵³ Muhammed, Gazâlî, *el-Mehâviru'l-hamse*, 17.

⁵⁴ Firûzâbâdî, *el-Kâmusu'l-muhît*, 417.

⁵⁵ Firûzâbâdî, *el-Kâmusu'l-muhît*, 1739.

⁵⁶ Kur'an'da Allah'ın güzel isimlerinden olan el-Vedûd; yine onun güzel isimlerinden olan ve çokça bağışlayan manasındaki el-Ğafûr ismine bitişik olarak gelmektedir. Ayet için bk. el-Buruc, 85/14.

⁵⁷ Muhamed, Abduh-Muhammed Reşid, Rıza, *Tefsiru'l-menâr*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2005), 2/55.

süsü kıldığından söz etmektedir.⁵⁸ Nebevî öğretiyeye göre imanın zevkini, ilâhî sevgide buluşanlar elde etmektedirler.⁵⁹ O halde en yüce sevgi teveccühleri, Allah'a hasredilmelidir.⁶⁰

Allah iyi ve güzel niteliklere sahip kullarını sevmektedir.⁶¹ Bu gerçeği idrak edenler, nefse zor gelen vazifeleri dahi gönül hoşnutluğu ile yerine getirebilmektedirler. Kulluk vazifesini layıkıyla yerine getirenleri seven Allah, onlara olan muhabbetini diğer insanların gönüllerine de yerleştirmektedir. Müminlerin imana olan bağlılığı, günahkârların dahi içten içe onlara saygı duymasını sağlamaktadır.⁶² Aslında insanlığın tanıyıp bildiği ve kendisine ünsiyet kesp ettiği tüm unsurlar sevgi temellidir. Tüm insanî ilişkilerle, insan ırkının iki türü olan kadın-erkek ilişkileri de sevgi esaslıdır. Bu sebeple sevgi, yaratıcının varlığına delildir.⁶³ İnsanın gerçek mutluluğu, sevgi eksenindeki iman ile mümkündür. Bu manada Kur'an, huzur ve mutluluk manalarına gelen “el-itmi'nân” “الاطمئنان” kelimesini kullanmaktadır.⁶⁴ Son vahyin kullandığı “eş-şerh”, yani gönlü imana açmak bu ilâhî huzurla ilişkilidir.⁶⁵ Rabbimiz, mümin kullarını şöyle övmektedir: “Allah kimi doğru yola iletmek isterse, onun göğsünü İslâm'a açar” (el-Enam, 6/125).

Fakat inkârın olumsuz niteliği de “göğsünü küfre açan kimse...” manasına gelen “men şeraha bi'l küfri sadran” “من شرح بالكفر صدرًا” ifadesi ile dile getirilmektedir (en-Nahl, 16/106). Aslında bu kullanım, inkârın batıl oluşunu vurgulamaktadır. Bu sebeple iman lütfuna erenler iç huzuru elde ederlerken, inkârcılar mutsuz olmaktadır.⁶⁶ Şu durumda gönlün huzur hali sadece sahih iman ile mümkündür.⁶⁷ Bu durum imanın ilâhî sevgi ile olan güçlü bağlarına işaret etmektedir. Kişi ya da varlıklara duyulan sevgi eksenli iman,⁶⁸ insanın kimi veya neyi tercih edeceğini belirlemektedir. Bu sebeple insanların sevgi beslediği unsurları sıralayan Kur'an; bu unsurlarla Allah ve Resûlü arasında tercih yapmaları gerektiğini hatırlatmaktadır.⁶⁹ Gazalî'ye göre Allah'ı severek imanına sadakat gösterenler,⁷⁰ insanî

⁵⁸ el-Hucurât, 49/7. Ayrıca bk. Neseî, *Medârik*, 2/583.

⁵⁹ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, b. Sevrâ, Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Hâlid Abdülğanî Mahfuz, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011), “İmân”, 10 (No: 2664).

⁶⁰ İbn Kayyim, *Cevziyye*, ed-Dâu ve'd-devâ, thk. Yusuf Ali Büdeyvi, (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 7. Basım, 1432/2011), 341.

⁶¹ el-Bakara, 2/195; Âl-i İmrân, 3/76; el-Maide, 5/42; et-Tevbe, 9/108...

⁶² Neseî, *Medârik*, II, 53.

⁶³ er-Rum, 30/21. Ayrıca bk. Gazâlî, *Hukuku'l-insan*, 120.

⁶⁴ el-Bakara, 2/260; er-Rad, 13/28. Ayrıca bk. Sinanoğlu, “İman”, 22/212.

⁶⁵ en-Nahl, 16/106. Neseî, *Medârik*, 1/697.

⁶⁶ el-Enam, 6/125. Benzer bir ifade için ayrıca bkz. ez-Zümer, 39/22.

⁶⁷ Ayrıca bk. Allâme Râğib, İsfehânî, *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'an*, (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 5. Basım, 2011), 91.

⁶⁸ Uslu, “İbn Teymiyye'nin Kelamcılarının Geleneksel İman Tanımına Eleştirisi”, 22-23.

⁶⁹ et-Tevbe, 9/24. Ayrıca bk. Neseî, *Medârik*, 1/491.

⁷⁰ Gazâlî, *Hâze dînünâ*, 77.

ilişkilerini güçlendirmekte⁷¹ ve hayatlarını köklü değişimlere tâbi tutmaktadırlar.⁷² Bu ilke ve esaslar çerçevesince onlar,⁷³ ilâhî kurtuluş vesilelerine sarılmaktadırlar.⁷⁴

Müellifimize göre ilâhî sevgi, insanı yaratıcının buyruklarına odaklandırmaktadır. Nitekim kâinattaki gerçek tasarrufun Allah'a ait olduğu bu şekilde fark edilebilir.⁷⁵ Kur'an hakkındaki tefekkür faaliyetlerini sevgi ve iştîyak ile bütünleştiren birey, bu sayede eylemlerini görev bilincine dönüştürmektedir. O'nun bu düşünce üretim çabası; dünyevî ve uhrevî bilgi ve tecrübelerle kapı aralamaktadır.⁷⁶ Diğer nesne ya da kişilere olan sevgi din nazarında kınanmış değildir.⁷⁷ Fakat kâmil bir iman için bunlar, Allah ve peygamberinin önüne geçmemelidir. Bu sebeple Hz. Peygamber kendisine duyulan sevgi ile gerçek iman arasında ilişki kurmaktadır.⁷⁸ İmanında bu kıvamı elde eden kişi, iç dünyasını yeniden inşa ederek sahip olduğu özellikleri yüce insanî eylemlere dönüştürmektedir. İman edenler; Allah ile kurdukları sevgi ilişkisi sayesinde bir şeref ve onur elde etmektedirler. Kur'an onların iman vesilesi ile Allah'tan af talep ettiklerini haber verirken,⁷⁹ bu vasıfları sebebiyle onları övmektedir. Gazâlî sevginin olgun imana vesile olduğunu düşünmektedir. Bunun için ilâhî emir ve yasaklara dayalı güzel hayat, ancak bu olgun iman ile tahakkuk edebilir.⁸⁰ İbn Kayyim el Cevziyye, (öl.751/1350) sevgiyi tüm dinlerin aslı görmüştür.⁸¹ Bu sebeple Gazâlî de birey ve toplumu kuşatan sevginin kin ve nefret duygularını izale ettiğini düşünmektedir. Nitekim Kur'an; ahirete irtihal eden iman kardeşlerine kin beslemek istemeyen müminlerden bahsetmektedir.⁸² Gazâlî'ye göre imanın sevgi özelliği, yardım ve destek unsuruna dönüşmelidir.⁸³ Dolayısıyla ilâhî rızaya hizmet eden evrensel kardeşlik, Kur'an'daki sevgi eksenli imanın semeresidir.⁸⁴ Bu kardeşliğin sebep ya da sonucu olan sevgi ise Allah'a iman ile bağlantılıdır. Bu sebeple sevgi, imana ve ilâhî muhabbete hizmet etmelidir.⁸⁵ Bu durum, imanın değerini artırırken, insanî faziletlere de katkı sağlayacaktır.⁸⁶ İman, duygusal çağrışımlarıyla insan hissiyatını aktifleştirmektedir.⁸⁷ Bu sebeple sevgi ve

⁷¹ Muhammed, Gazâlî, *el-İslâmu ve't-tâkâtu'l-muattale*, (Kahire: Nahda Mısır, 2005), 72.

⁷² Benzer ifade için bk.Yücedoğru, "Kur'an'da İman Kavramı", 84.

⁷³ Gazâlî, *Hukuku'l-insan*, 188-189.

⁷⁴ Gazâlî, *Hâze dînünâ*, 77.

⁷⁵ Gazâlî, Muhammed, *Leyse mine'l-İslâm*, (Kahire: Dâru's-Şurûk, 1998), 155.

⁷⁶ Gazâlî, *Leyse mine'l-İslâm*, 27.

⁷⁷ Abduh - Rızâ, *Tefsîru'l-menâr*, 10/223.

⁷⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*. (Beyrut: Dâru'l-Erkâm, 1416/1995), "İman", 8 (No: 15).

⁷⁹ Âl-i İmrân, 3/193. Bk. Gazâlî, *Hâze dînünâ*, 77.

⁸⁰ Gazâlî, *Hâze dînünâ*, 78.

⁸¹ Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ebû Bekir, İbn Kayyim, *Cevziyye*, ed-Dâu ve'd-devâu, thk. Yusuf Ali Büveydî, (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 7. Basım, 1432/2011), 345.

⁸² el-Haşr, 59/10. Ayrıca bk. Muhammed, Gazâlî, *Huluku'l-müslim*, (Kahire: Dâru'r-Reyyân li't-Turâs, 1987), 86-87.

⁸³ Gazâlî, *Mietü suâl*, 100.

⁸⁴ Gazâlî, *el-İslâmu'l-müftera aleyh*, 128.

⁸⁵ Gazâlî, *Mietü suâl*, 100.

⁸⁶ Gazâlî, *el-İslâmu'l-müftera aleyh*, 25.

⁸⁷ Gazâlî, *el-İslâmu ve't-tâkâtu'l-muattale*, 72.

muhabbete dayalı yardımlaşma duygularını geliştirmeli, Kur'an'ın dikkat çektiği iyiliği emretme ve kötülükten menetme yükümlülüğünü yerine getirmeliyiz.⁸⁸

3. İman ve İnkâra Dayalı Birey ve Toplum Hayatı Arasındaki Farklar

Kur'an yaratılışına uygun ameller ortaya koyan insanın, dünya ve ahiret mutluluğunu elde etmesini istemektedir. İlâhî makamda yüceliş, Allah'a iman ile mümkündür.⁸⁹ Bu doğrultuda işlenen iyi ya da kötü ameller, ahiretteki dereceleri belirlemektedir.⁹⁰ Kur'an'a göre iman ve inkâr zümrelerinin her ikisi de sahip oldukları özelliklere göre farklı ameller ortaya koymaktadır.⁹¹ Dünya hayatı belirli kanunlara göre işlemektedir ve Allah insanlara haksızlık etmemektedir. O halde inkârcıların da dünya nimetlerinden belirli pay elde edeceklerini belirtmeliyiz. Fakat Allah'ın inkârcıları faydalandırması az bir süre için geçerli olup, yaptıkları yanlışlara karşılık ahirette cezaya çarptırılacaklardır.⁹²

Gazâlîye göre iman ve inkâr farklı hayat tarzlarının sebebidir. O, bu düşüncesini Kur'an'dan iktibas etmektedir. Kur'an'da kazandıklarından veren, takvalı davranan ve ilâhî hakikatleri kabul edene mukabil, maddî yardımları esirgeyerek ilâhî hakikatleri kabul etmeyeninin durumu, iki farklı yaşam tarzını haber vermektedir. Bu sebeple iman eden manevî bir aydınlık, esenlik ve güvende iken; inkârcı cehalet karanlığındadır.⁹³ Gazali buradan hareketle inanan kimsenin, sağduyu sahibi olduğu sonucuna varmaktadır. Bu doğrultuda vicdanın tutarlı eylem çağrısına kulak veren mümin, iyilik ve güzelliklere kanat açmaktadır. Sadece imanın bu niteliğinden pay alabilen insan; dünya ve ahiret mutluluğunu elde edecektir. Bu, insanın ilâhî yüceliştir.⁹⁴ O'na göre bilgi gerçeğini manevî tecrübelerle buluşturan mümin, nesnel ve reel gerçeklikleri rehber edinmektedir. Oysa inkârcı, gözünü ve gönlünü evren gerçeğine kapatmaktadır. O, nesnel gerçekliklerden ders çıkarmadığı için aklî melekelerini işlevsizleştirmektedir.⁹⁵ Halbuki Allah'ı bilmek, hakiki faydaya vesiledir. Bu sebeple iman eden kişi, inkârcının elde edemediği zengin maddî-manevî donanımlara sahip olmaktadır.⁹⁶ Müminlerden de bazen imana aykırı davranışlar sudur edebilmektedir. Hz. Peygamber, insanın bu özelliğine dikkat çekmektedir.⁹⁷ Bir hata, cehalet ya da kasten

⁸⁸ Muhammed, Gazâlî, *el-İslâmu ve'l-istibdâdu's-siyâsi*, (Kahire: Nahda Mısır, 2005), 153.

⁸⁹ es-Secde, 32/18.

⁹⁰ el-Enam, 6/132

⁹¹ el-İsra, 17/84; el-Leyl, 92/4.

⁹² en-Nahl, 16/117

⁹³ el-Enam, 6/122. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/ 392; Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğâlib el- Endelüsî, İbn Atıyye, *el- Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-aziz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 2011), 2/341; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, 5/52; Beyzâvî, *Envâru't-tenzil*, 1/219; Muhammed b. Ali, Şevkânî, *Fethu'l-kadîr el-Câmiu beyne fenneyi'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti min ilmi't-tefsîr*, (Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1435/2014), 2/223, 224.

⁹⁴ Gazâlî, *Hâze dînünâ*, 78.

⁹⁵ Gazâlî, *Hukuku'l-insan*, 62.

⁹⁶ Gazâlî, *Hâze dînünâ*, 78.

⁹⁷ Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, İbn Mâce, *Sünen-ü İbn Mâce*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1. Basım, 1434/20139, "Zühd", 308 (No: 421).

işlenen günahlar sebebiyle işledikleri yanlışların cezasını onlar da çekecektir.⁹⁸ Ama iman eden kişinin hayatı yanlışlarla özdeş değildir. Bu sebeple öz eleştiri yaparak olumsuz davranışlarını düzelterler, insanî değerleri muhafaza edeceklerdir.⁹⁹ İmanı özümseyenler, olayları basiretli şekilde değerlendirmektedirler. Kendilerini imandan mahrum edenler ise manen göremeyenlerdir. Buna göre iyilik ve güzelliklerle özdeşleşen iman eksenli hayat; aydınlık, sıcak ve faydalıyı, inkâr ise karanlık, soğuk ve faydasızı temsil etmektedir.¹⁰⁰ Sonuçta mümin, hayat veren iman iksiri ile dirilirken, inkârcı bu manada ölüdür.

İmanın kişi bazındaki müspet etkileri yanında, toplum üzerinde de olumlu etkilere sahiptir. Seyyid Kutup'un "İslâmî tasavvur özellikleri" çerçevesince ele aldığı bu mesele,¹⁰¹ Gazâlî'de imanın toplum üzerindeki etkileri düşüncesine dönüşmektedir. Toplumlar sahip oldukları meziyetler itibari ile değerli madenler gibidirler. İman sahipleri için vahiy yönlendirmeleri, Hz. Peygamberin de vurguladığı gibi manevî hayatın kaynağıdır.¹⁰² Bu sebeple Gazâlî, fitrat manasına gelen inancın olumlu beşer özelliklerini koruduğuna dikkat çekmektedir. O'na göre ilâhî yönlendirmeleri önemsemeyen inkârcılar, insanî özelliklerin olumlu sonuçlarını görmekte zorlanmaktadırlar.¹⁰³ İnsanı manen diri kılan imanda¹⁰⁴ hak ve hakikati tavsiye ve sabır esastır.¹⁰⁵ Zorbalık yapan ve kibirli davranışlarla ilâhî hakikatlerden yüz çevirenler, iman ehlini pasifleştirmemelidir. Bu sebeple teenni ile hareket edip, ilâhî öfkeden sakınmak esastır.¹⁰⁶ Gâzâlî'ye göre Kur'an'ın yönlendirmeleri, kabile taassubunu hayat tarzı haline getiren ilk inkârcıları dönüştürerek, onları imana odaklamıştır. Bu sayede kişisel mizaç ve karakterlerini geliştirenler doğru istikâmet açısını elde etmişlerdir.¹⁰⁷ Son yüzyılda insanların dinî değerlerle aralarına mesafe koyması, muasır düşünce insanların yer yer sert çıkışlar yapmalarına yol açmıştır. Çağdaş yazarlardan Muhammed Kutup, (öl. 2014) son yüzyıl düşünce ve hayat tarzını "Cahiliye" olarak tanımlamaktadır. Buna göre birey ve toplum faaliyetleri, kapitalizm, komünizm ve benzer düşünce ve unsurlar, ona göre anlamsız ve amaçsızdır.¹⁰⁸ Gazâlî ise batının siyasî ve kültürel sahadaki gayr-i İslâmî faaliyetlerini tenkite ağırlık vermektedir. Diğer taraftan onun inkarcılara karşı yer yer keskin söylemler ortaya koyduğu da görülmektedir. Bu sebeple o, inkârı en önemli dünyevileşme faktörü olarak görmektedir. O'na göre bu hayat

⁹⁸ Musa, Bilgiz, "Kur'an'da Amellerin Değer Yönünden Mukayesesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0/20 (2003), 137.

⁹⁹ Bilgiz, "Kur'an'da Amellerin Değer Yönünden Mukayesesi", 138.

¹⁰⁰ Muhammed, Gazâlî, *Makâlâtü's-Şeyh el-Gazâlî fi'l-Mecelleti'l-V'ayi'l-İslâmî, Vezâratü'l-Evkâfi ve's-Suûni'l-İslâmiyye*, (Kuveyt: 2. Basım, 2011), 25.

¹⁰¹ Kutup, *Hasâisu't-tasavvuri'l-İslâmî ve mukavvimâtuhu*, 41.

¹⁰² Hadis için bk. Buhârî "İlim", 20 (No: 79).

¹⁰³ Gazâlî, *Hâze dînünâ*, 79.

¹⁰⁴ Gazâlî, *Makâlâtü's-Şeyh el-Gazâlî*, 25.

¹⁰⁵ el-Asr, 103/3. Ayrıca bk. Muhammed et-Tâhir, İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, (Tunus: Dâru's-Sahnûn, 1997), 12/531, 534.

¹⁰⁶ el-Enfal, 8/2. Gazâlî, *Hâze dînünâ*, 80.

¹⁰⁷ Muhammed, Gazâlî, *el-İsti'mâr ehkâd ve etmâ*. (Kahire: Nahda Mısır, 2005), 14.

¹⁰⁸ Muhammed, Kutup, *Câhiliyyetü'l-karni'l-işrîn*, (Kahire: Dâru's-Şurûk, 12. Basım, 1412/1992), 200-201.

tarzının yansımaları, cinayetler, haksızlıklar, bencil ve kibirli davranışlarda somutlaşmaktadır. Bu durum toplumsal huzuru tehdit etmektedir. Yalan ve aldatmacaların içselleştirilmesi, kötülükleri sıradanlaştıran bir yaşam tarzını oluşturmaktadır.¹⁰⁹ Materyalist düşüncelere yönelenler; savaşlar, suikastlar, aldatmacalar, servet tutkusu, ayrılıklar ve benzeri olumsuzluklar etrafında birleşmektedirler. Bu noktada insanî sorunları çözüme gayesiyle kurulan teşkilat ve kurumlar da etkisiz kalmaktadır.¹¹⁰ İmandan uzaklaşan diğer din müntesiplerinin durumu da insanlığa ümit vermemektedir. Kur'an bu inkârcıların sözlerini bozmaları sebebiyle kalplerinin katılaştığından söz etmektedir. Bu durum, onların ilâhî talimatlar gereğince hareket etme bilincini yitirmelerinin bir sonucudur.¹¹¹ Oysa inananlar; iman, adalet, kemal ve takva eksenli hareket etmekte ve Allah katındaki yücelişlerini devam ettirmektedirler.¹¹²

4. İmanlarında İhlas Sahibi Olanlar(la) Riya Tutkusuna Kapılanlar

Hakiki iman, ilâhî talimatları memnuniyetle karşılamayı ve bu doğrultudaki amelî hayatı gerektirmektedir. Davranışlarını iman gereksinimlerine göre şekillendiren ilk İslâm müntesipleri samimiyet ehli idiler. Fakat son dönemlerde yaşanan bazı olumsuzluklar, İslâm müntesiplerinin dinî hassasiyetlerini zayıflatmıştır. Bu sebeple yaşanan olumsuzluklara dur diyecek bir iman çağrısı zorunlu hale gelmektedir. Muhammed Gazali, ihlasla imanlarına sadakat gösterenlere mukabil, bu anlayıştan uzaklaşanların varlığına dikkat çekmektedir.¹¹³ Müellifin bu ilanı, onların dindarlık anlayışına karşı bir uyarıdır. Bu dindarlığın genel eleştirisi aslında kadim olup, Gazâlî bu tenkidin etkinliğine ivme kazandırmıştır. Nitekim İbnü'l- Cevzî (597/1201), hal ve gidişatta bozulan iman ehlinin İslâm öğretilerini dikkate almamalarını tenkit etmektedir.¹¹⁴ Kişiden kişiye ya da kültürden kültüre değişen dindarlık anlayışlarıyla birlikte, Kur'an ve sahih sünnetin belirlediği dindarlık mefhumu bulunmaktadır. Buna göre hakiki dindarlık, Hz. Peygamber ve dostlarının yaşam tarzında zuhur etmektedir. Onların ihlâs anlayışı, güzel ahlakla bütünleşmektedir.¹¹⁵ Bu sebeple iman-ihlâs bağlantısına önem atfedilmelidir. Dinin doğru çizgisinden ayrılan ve geçici dünya güzelliklerine kapılanlar, vahyin gündemindeki dindarlığı terk etmektedirler. Lâdinî hayat, bu insanları duygu ve düşünce boşluğuna itmektir.¹¹⁶ Bazen de din hassasiyetini kaybeden birey, ilâhî makama güvenini

¹⁰⁹ Gazâlî, *Hâze dînünâ*, 79.

¹¹⁰ Gazâlî, *el-Müfterâ aleyh*, 24.

¹¹¹ Ayet için bk. el-Maide 5/13. Ayrıca bk. Gazâlî, *el-Müfterâ aleyh*, 27.

¹¹² Gazâlî, *Makâlâtü's-seyh el-Gazâlî*, 25.

¹¹³ Gazâlî, *Hâze dînünâ*, 79.

¹¹⁴ Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Kureşî el-Bağdâdî, İbnu'l-Cevzî, *Saydu'l-hatır*, thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1412/1992), 53.

¹¹⁵ Muhammed, Gazâlî, *et-Tarîk min hünâ*, (Kahire: Daru's-Şurûk, ts.), 40.

¹¹⁶ Gazâlî, *Hâze dînünâ*, 81.

ytirmektedir. Kişi ya da nesnelere kayıtsız şartsız bağlananlar, kaçınılmaz olarak maneviyatlarını zedeleyeceklerdir.¹¹⁷

Muhammed Kutup, modern cahiliye düşüncesini, dini vicdanlara hapsetmekle suçlamaktadır.¹¹⁸ Gazâlî' de dini salt vicdanî duygulara indirgeyen düşünceyi eleştirmektedir. Fakat din hassasiyetini yitiren Müslümanların durumu, onun düşünce dünyasını özel manada etkilemektedir. O'na göre dini vicdana hasretmek, gayr-i ilâhî unsurlara teslim olmakla eş anlamlıdır. Bu insanlar yüksek ilâhî rahmet beklentilerini ise güçlendirmektedirler. Bu kuruntu, ihlas anlayışını tehdit etmektedir. Bunun için iman gereklerine göre tesis edilmiş bir Allah-kul ilişkisi zorunludur. Kulluk vazifesi gereği Allah'ın hâkimiyetini unutmamalı ve onunla iletişimini güçlendirmeliyiz. Gayr-i ilâhî unsurların ihlase yönelik tehdidi, bu şekilde bertaraf edilebilir. Yazara göre Allah'ın her şeye hâkim güç olduğunu idrak etmek, ihlas-iman birlikteliğinin şartıdır. Bu sebeple aslında tevhit, canlı-cansız tüm sahte ulûhiyet anlayışlarını reddetmektedir.¹¹⁹

Gazali, vicdana hapsedilen imanın eyleme, bireysel ve sosyal hayata tesir etmediğini düşünmektedir. Bu sebeple iman müntesipleri, nefsin olumsuz tabiatından kurtulmalıdırlar. Bu noktada tevekkülün manevi enerjisi önem arz etmektedir. Allah'tan başka tanrılar edinenler, o varlıkları Allah'ı sever gibi sevmeye devam ederlerken; Allah'a güvenenler, daha kuvvetli bir sevgi ile O'na bağlanmaktadır.¹²⁰ Allah'a güveni kaybederek beşerî kabulleri tartışılmaz addetmek, insanı modern köle haline getirmektedir. Aynı şekilde tek kişi otoritesini sorgulanamaz bir güç görmek de modern kölelik tehlikesine kapı aralamaktadır. Yazara göre bu davranışların riya endeksli durumu, amellerin değerini düşürmektedir. Kalpteki riya, saf imanı bozmakta ve insanı manevî helake sürüklemektedir.¹²¹ Oysa ilâhî mükâfat beklentisi yerine birey ve zümre teveccühüne hasredilen dindarlık, Müslümanları iman noktasındaki sorunlarla baş başa bırakmaktadır.¹²²

Kur'an ve Hz. Peygamber'in haber verdiği ilâhî hidayet ve irşat faaliyetinin fayda sağladığı gönüller, verimli toprakları anımsatmaktadır. İlk nesle hâkim iman, yeryüzünde iyilik ve güzelliklerin intişarına vesile olmuştur. Muhataplar bu sayede nesnelere sahip olduğu ilâhî güzellikleri fark etmişlerdir. İmanın merkezî konumunu teşkil eden tevhit, hareket sahasını bu mantık üzere inşa ederek tüm insan sınıflarıyla irtibata geçmiştir. Kişide saf halini koruyan iman, insana doğru bir istikamet açısı kazandırmaktadır.¹²³ Bu sebeple

¹¹⁷ Gazâlî, *el-İslâmu'l-müftera aleyh*, 25.

¹¹⁸ Kutup, *Câhiliyyetü'l-karnî'l-işrîn*, 18-19.

¹¹⁹ Gazâlî, *Hâze dînünâ*, 82.

¹²⁰ el-Bakara, 2/168. Ayrıca bk. Abduh-Rızâ, *Tefsîru'l-menâr*, 2/69-70; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't'tenvîr*, 1/101.

¹²¹ Gazâlî, *Hâze dînünâ*, 81.

¹²² Gazâlî, *Hâze dînünâ*, 82.

¹²³ Gazâlî, *el-İslâmu ve't-tâkâtü'l-muattale*, 72.

ihlas sahipleri, insanî değerleri desteklemekte ve onlara hizmet eden fikirlerle çatışmamaktadır.¹²⁴

Oysa yağmur bereketini anımsatan hidayet ve ilâhî rehberlik, ölü kalbe fayda sağlamamaktadır. Kur'an'a göre gösterişçinin ameli; üzerinde az miktarda toprak bulunan kayaya benzetilmektedir. Yağmurla birlikte kayada toprak namına bir şey kalmamaktadır. Tıpkı bunun gibi riya ehlinin ameli de kendilerine fayda sağlamayacaktır.¹²⁵ İhlas duygusundan uzak iman iddiası, fonksiyonsuzdur. Bu sebeple insanı ilâhî hazdan mahrum etmektedir. Nefsani zaafılara yenilmemek için bu düşünce ile mücadele edilmelidir. Bu faaliyet, imanın saf halini korumasına ve maddî-manevî faydanın kalıcı hale gelmesine vesile olacaktır.¹²⁶

İman beşerî içgüdülere hükmederek kişi hal ve gidişatına yön verdiğinde istikrar elde etmektedir. Bu sebeple o, kişinin zahir ve batın tüm özelliklerini kuşatarak, amaç ve hedeflerini belirlemelidir. Daha sonra insanın toplumla münasebetini düzenlemeli, sosyal ve iktisadî unsurların gelişimini desteklemelidir. İmanın bu manevî gücü, o unsurların asıl ve tali uzuvlarını etkinleştirecek ve onları din hizmetine sevk edecektir. İslam dininin sahip olduğu genel esas ve ilkeler, bu saydığımız unsurları kapsayan yapısıyla dünya ölçeğinde yayılım gösterebilecek hakikatlere sahiptir.¹²⁷

5. İman-Amel Birlikteliği

Kalpte başlayan iman, dil ile ikrar edildikten sonra amel ile güç kazanmaktadır. Bu sebeple amelle güçlenen iman önemlidir. İman-amel birlikteliği, Kur'an'da genellikle “amel-i salih” terkihi ile dile getirilmektedir. Terkihin ilk kısmında geçen “amel” kelimesi genel olarak din-dünya ayırımına tâbi tutulmadan ortaya koyulan işlerdir.¹²⁸ “Sâlih” kelimesi, güzel, faydalı ve ilâhî iradeye uygun amelleri nitelemektedir.¹²⁹ Allah katındaki değersiz ameller, Kur'an'da bazen “kötü amel”, bazen de “fesad” kelimesi ile ilişkilendirilmektedir.¹³⁰ Buna mukabil “salih amel” terkihindeki sulh, kin ve nefretin izalesini ifade etmektedir.¹³¹ Kur'an, bireyler arası sevgi ilişkisinin tesisinde sulh kelimesini kullanmaktadır.¹³² “Salih amel” terkihi hakkında kısaca, “iyi, doğru, düzgün, yararlı ve hayırlı faaliyetler” ifadesini kullanabiliriz. Bu ameller kişinin kendisine, ailesine, milletine ve bütün insanlığa fayda

¹²⁴ Muhammed, Gazâlî, *Ma'reketü'l-mushafî fi'l-alemi'l-İslâmî*, (Kahire: Nahda Mısır, 2005), 252.

¹²⁵ Gazâlî, *Hâze dînünâ*, 81.

¹²⁶ Gazâlî, *Hâze dînünâ*, 79.

¹²⁷ Gazâlî, *Hâze dînünâ*, 85.

¹²⁸ Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Zekeriyâ, İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, (Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Turâsîl'l-Arabî, 2008), 677.

¹²⁹ İsfehânî, *el-Müfredât*, 489.

¹³⁰ Ayetler için bk. el-Bakara, 2/82; el-Araf, 7/56; et-Tevbe, 9/102. Ayrıca bk. İsfehânî, *el-Müfredât*, 489.

¹³¹ İsfehânî, *el-Müfredât*, 489.

¹³² Bk. en-Nisa, 4/128, 129; el-Hucurat, 49/9, 10.

sağlamalıdır.¹³³ Bu sebeple her amel, Allah katında makbul değildir. İlahî huzurdaki makbul iş, o makamın gereksinimlerine uygun, samimiyet eksenli, iyi niyet ve Allah rızasına müstenit olmalıdır. Dolayısıyla iman ederek kitap ve sünnete uygun davranışlar sergilemek, amellerin salih olmasının en önemli şartıdır.¹³⁴ Bu doğrultuda Kur'an, hidayet ve dalaleti zikrettiği yerde, iman ve salih ameli de zikretmektedir.¹³⁵ Çünkü dinin hoş gördüğü salih amelleri ihmal etmek, imandan yüz çevirmeye sebeptir. İyi eylemler, imanın iddiayı aşan bir hakikat olduğunu göstermektedir.¹³⁶ Din-dünya faydasına müstenit amelin değerini idrak etmek, İslâmî sorumluluktur. Kur'an, amelin bu kritik öneme sahip olması sebebiyle iman-amel birlikteliğini yoğun şekilde işlemektedir.¹³⁷

İman-amel ilişkisi, Kur'an'ın büyük bölümünde inanç-eylem tutarlılığını ölçmeye yöneliktir.¹³⁸ Hatta diyebiliriz ki; yapılması zorunlu bazı amelleri büsbütün görmezden gelmek, imanın manevî gücünü zayıflatmaktadır.¹³⁹ İman-amel birlikteliğini en kuvvetli şekilde vurgulayan kaynak Kur'an olmakla birlikte; nebevî öğretinin de konu hakkındaki etkinliğini görmezden gelemeyiz. Hz. Peygamber imanın yetmişden fazla şubesinden söz etmektedir.¹⁴⁰ Hadisteki yetmiş sözcüğü, çokluk ifade etmektedir. Yani Hz. Peygamber, kapsam sınırlandırılması getirilmemiş bir amelden bahsetmektedir.¹⁴¹ Nebevî öğretiye göre Allah'ı rab, İslâm'ı din ve Hz. Muhammed'i peygamber kabul eden kişi en faziletli işin zevkini almıştır.¹⁴² Bu, inancın faziletli ameller cümlesinden olduğunu göstermektedir. Rasûlullah, manevî karanlık olan fitnelerin zuhurundan önce salih amele teşvik etmiş,¹⁴³ kurtuluşun imanda ve salih amelde olduğuna dikkat çekmiştir. Amelin imandan cüz olup olmaması tartışmalarını bir tarafa bırakırsak, amelsiz bir iman sıkıntı yaşayacağı muhakkaktır. Ehl-i Sünnet; iman kalpteki tasdik ve sözle ikrardan sonra azalarla amel olduğu düşüncesine bağlıdır.¹⁴⁴ Ehl-i Sünnet alimlerinden İmam Şafii (öl. 204/820), imanın söz, amel ve niyetten müteşekkil olduğunu belirterek, bu unsurları birbirinden ayırmamaktadır.¹⁴⁵ O, konu

¹³³ Bk. Muhammed, Abduh, *Tefsiru cüz'i Amme*, (Kahire: Matbaatu Mısır, 1431/2010), 153; A. Hamdi, Akseki, *Ahlak İlmi ve İslâm Ahlakı*, (Ankara: Yasin Yayınevi, 2016), 18. Ayrıca bk. Ömer, Dumlu, *Kur'an'da Salah Meselesi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), 45-46.

¹³⁴ Bilgiz, "Kur'an'da Amellerin Değer Yönünden Mukayesesi", 137.

¹³⁵ el-Mümin, 40/58. Ayrıca bk. Vasfî Âşûr, Ebû Zeyd, *Menhecü's-şeyh Muhammed el-Gazâlî fi tenâvuli mesâilil-akîde*. (Kahire, Dâru'l-Besîr li's-Sekâfeti ve'l-Ulûm, 1. Basım, 2015), 48.

¹³⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi, Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Azim Dağıtım, ts.), 9/ 431.

¹³⁷ el-Bakara, 2/25-82-277; Âl-i İmrân, 3/57; en-Nisa, 4/57-122-124-173; el-Maide, 5/93; el-Araf, 7/42; et-Tevbe, 9/102.

¹³⁸ el- Beled, 90/11-16. Ebû Zeyd, *Menhecü's-şeyh Muhammed el-Gazâlî*, 48.

¹³⁹ Ebû Zeyd, *Menhecü's-şeyh Muhammed el-Gazâlî*, 48.

¹⁴⁰ Buhari "İmân", 2 (No: 9).

¹⁴¹ Mehmet, Görmez, "Hz. Peygamber'in İman Tasavvuru ve Tanımı", *Diyanet Aylık Dergi* 185 (Mayıs 2006), 27.

¹⁴² Tirmizi "İman", 10 (No: 2623).

¹⁴³ Ebu'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, Müslim, *Sahîh-u Müslim*. (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1430/2010), "İman", 186 (No: 118).

¹⁴⁴ Ebû Ca'fer, Tahâvî, *Metnü'l-akîdeti't-Tahâviyye beyânu akîdeti ehli's-sünneti ve'l-cemâa*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1995), 21.

¹⁴⁵ Muhammed b. Mahmud, Hudayr, *el-İmân inde's-selef ve alâkatühü bi'l-amel ve keşfü şubuhâtî'l-muâsirîn*, (Riyad: Mektebetü Rüşd, 2009), 1/349.

hakkında sahâbe, tabiîn ve sonraki nesilden gelen bir icmanın varlığını iddia etmektedir.¹⁴⁶ Ebû İbrahim el Müzenî, (öl. 264/878) Kâbe'yi tavaf eden Hz. Peygamberin “*seni ve kitabını tasdik ederek*” ifadelerinden yola çıkarak; tüm amellerin imandan olduğu sonucuna varmaktadır. İmam el-Buhârî (öl. 256-870) ise imanın mahiyetine ilişkin soruyu, “o hem söz hem de ameldir” diye yanıtlamaktadır.¹⁴⁷ Yakın yüzyılımızın âlimlerinden Musa Carullah Bigiyef de (öl. 1949), iman-amel birlikteliğini vurgulamış, “imanın hak itikattan, faydalı amellerden, pak hissiyattan olduğu” ifadelerine yer vermiştir. Bigiyef'e göre kalpte itikat olarak karar kılan iman, ahlaka, iradeye ve insan hareketlerine tesir etmelidir. İslâm'ın en önemli rüknü iman olmakla birlikte; amel sahasına sınırlandırma getirilmemiştir. Akıl ve beden melekelerini geliştiren ameller, devletin ve insanın mutluluğunu sağlamaktadır. Bu sebeple iman, sosyal hayata yansımalıdır. Bigiyef'e göre, imanda ve dinde hakkaniyetle birlikte, siyasî ve sosyal faydalar bulunmaktadır. Din ve insanlık vazifelerini yerine getiren kişi, mükemmel mü'mindir. İman şubelerinin çokluğu, insanların hayır-hasenata göre iman değerini kazanacaklarını göstermektedir.¹⁴⁸

Gazâlî de iman-amel birlikteliğini merkeze almaktadır. O'na göre bu bağlantı imanı besleyip güçlendirmektedir. Bu konuda Kur'an'ı referans alan müellif, sünneti de delil getirmektedir. Gazâlî iman-amel birlikteliğini, İslâmî bir gelenek telakki etmektedir. Nitekim Sünnet-i Seniyye imanı söz ve amel olarak değerlendirirken, sahabe ve onları takip eden nesilde bu manayı temel almaktadır. Hz. Peygamber'e göre Allah ve rasûlüne iman en faziletli ameldir. Yazara göre Buhârî'nin iman ehlinin amellerdeki üstünlüğü babına yer vermesi de iman amel birlikteliği düşüncesinin İslâmî gelenekteki önemini göstermektedir.¹⁴⁹ Gazâlî'ye göre İslâm tarihindeki bu hakikatler, Hz. Peygamber'in elçiliğini iman esası kabul ettiğimiz gibi, iman-amel bağına kuvvetlendirmeyi de esas telakki etmemiz gerektiğini ortaya koymaktadır.¹⁵⁰

Müellif, iman-amel birlikteliğini esas almakla birlikte, amelin imandan parça olup olmaması tartışmalarını terk etmektedir. O, değerini koruyan, kendini yenileyen, birey ve toplum hayatına yön veren bir imanı savunmaktadır. Bunun için iman-amel birlikteliği fikrini savunan müellif, bu bilincin Müslüman hayatına egemen olması taraftarıdır. Nitekim Allah, kişi ve toplum hayatına yön veren imandan sonra insanları takva ile sorumlu tutmaktadır.¹⁵¹ Çünkü hayatın gerçeklerine yabancı, söz-eylem tutarsızlığına medar bir iman iddiası bu şekilde yok edilebilir.¹⁵² İlâhî makamdaki geçerli inanç; ahlak güzelliğine

¹⁴⁶ Bk. Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasen b. Mansûr, Lâlekâî, *Şerhu usuli i'tikâdi ehli's-sünneti ve'l-cemâa*, (Mısır: Mektebetü Dâri'l-Basîre, H. 1422), /754.

¹⁴⁷ Bk. Lâlekâî, *Şerhu usuli i'tikâdi ehli's-sünneti ve'l-cemâa*, 2/756.

¹⁴⁸ Süleyman, Çam, “Musa Carullah Bigiyef Efendi ve İman Adlı Makalesi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/2 (2020), 729-734'ten kısaltılarak.

¹⁴⁹ Bk. Buhârî, “İman”, 15 (No: 22-23). Ebû Zeyd, *Menhecü's-şeyh Muhammed el-Gazâlî*, 49, 50.

¹⁵⁰ Muhammed, Gazâlî, *Nazarât fi'l-Kur'an*, (Kahire: Nahda Mısır, 2005), 175.

¹⁵¹ et-Tevbe, 9/119. Gazâlî, *Hulukul-müslim*, 10.

¹⁵² Gazâlî, *Fenn'uz-zikri ve'd-duâ*, 19.

dayalı amelleri zorunlu kılmaktadır.¹⁵³ İman-amel ilişkisini önemsememek; din nezdinde değerli ve zorunlu görülen amellerin tümüyle terk edilmesine yol açabilir. Oysa iman, amellerin düzgün olmasına ve sarf edilen çabanın makbul addedilmesine vesiledir.¹⁵⁴ Buradan, amelin sahih inanç üzerindeki etkinliği sonucunu çıkarmaktayız. Davranışlarımızı ıslah ederek Allah-kul ilişkisini en ideal biçimde gerçekleştirebilmek için; ameli iman sorumlulukları kapsamına dâhil etmeliyiz. Bu makamda ameli en önemli unsur olarak zikreden Kur'an, onu imanın geçerlilik ve sıhhat şartı gibi sunmaktadır.¹⁵⁵ Süreklilik kazanan ameller imanı güçlendirdiğinde; imanın sükûnet hali topluma sirayet edecek ve genel huzur ortamı teessüs edecektir.¹⁵⁶

Gazâlî'ye göre kutsal değerlere bağlı kalmak, iman konusudur. Diğer taraftan amelle güçlenen iman, daha önceki din mensuplarının kaybettiği hassasiyeti de müntesiplerine kazandırmaktadır. İman iddiasına aykırı davranışlar, cezayı mucip olduğu için ahiretteki sonucu belirleyici en önemli unsur ameldir.¹⁵⁷ Kur'an'a göre diğer ilâhî din müntesiplerinin iman iddiaları, amel gerçeğini göz ardı etmeleri sebebiyle geçersiz sayılmıştır. Bu gibi insanların iyi ve güzel davranışlara yönlendirmeyen ilâhî muhabbet iddiaları geçersizdir.¹⁵⁸

Gazâlî, amellerin sonucu belirleyicilik vasfını önemsemektedir.¹⁵⁹ Buna göre birey her işinde Allah'ı hatırlayarak kalbi ilâhî ürpertiyle dolmalıdır. Kalb-i selim ile tevekkül eden mümin namaz kılmalı, infak etmeli ve amellerinde devamlılık sağlamalıdır.¹⁶⁰ Nitekim ferdi ibadetler, imana ek salih ameller zümresinden olması vasfıyla ebedî kurtuluşa vesiledir.¹⁶¹ İman, birey hayatının dönüm noktasını teşkil eden kararlara tesir etmelidir. Bu sebeple hicret ve cihadı inançla birlikte zikreden Kur'an; inananların birbirlerini destekleyerek yardımlaşma duygularını izhar etmelerini, iman göstergesi saymaktadır.¹⁶²

Müellif, iman-amel esasından hareketle, insanlık faydasına olan tüm işleri salih amel kapsamına dâhil etmektedir. Bu manada din-dünya ayrımı yapılmaksızın ilâhî rıza uğrunda çekilen sıkıntılar da salih amel kategorisine girmektedir.¹⁶³ İslâm'daki geniş kapsamlı eylem planlamasının kaynağı olan iman, insanı sınırsız istek ve arzularından kurtarmaktadır. Ahirete iman, dinî yasaklara riayet anlayışını güçlendirirken, hayırlarda acele edenler, fazilet toplumunu oluşturmaktadırlar. İşte onlar bu özellikleri sebebiyle iman topluluğu ismini almaktadırlar. Bu insanların hayırlardaki devamlılıkları, kutsal değerlere hizmeti

¹⁵³ Çam, "Musa Carullah Bigiyef Efendi ve İman Adlı Makalesi", 733.

¹⁵⁴ Ayetler için bk. el-Mümin, 40/39-40. Gazâlî, *Leyse mine'l-İslâm*, 155.

¹⁵⁵ el-Enbiya, 21/94. Ebû Zeyd, *Menhecü's-şeyh Muhammed el-Gazâlî*, 48, 49.

¹⁵⁶ Çam, "Musa Carullah Bigiyef Efendi ve İman Adlı Makalesi", 734.

¹⁵⁷ Bk. en-Nisa, 4/123. Gazâlî, *Nazarât*, 175.

¹⁵⁸ Ayetler için bk. el-Bakara, 2/111; el-Maide, /18. Gazâlî, *Nazarât*, 175.

¹⁵⁹ el-Araf, 7/8-9. Ebû Zeyd, *Menhecü's-şeyh Muhammed el-Gazâlî*, 49.

¹⁶⁰ el-Enfâl, 8/2, 3, 4. Muhammed, Gazâlî, *el-Cerâatü'l-ahîre mine'l-hakki'l-murr*. 6, (Kahire: Nahda Mısır, 2005), 44.

¹⁶¹ Yazır, *Hak Dini*, 9/432.

¹⁶² el-Enfâl, 8/74. Gazâlî, *el-Cerâatü'l-ahîre mine'l-hakki'l-murr*, 6, 44.

¹⁶³ Gazâlî, *Mietü suâl*, 438.

kalıcı kılmaktadır.¹⁶⁴ Müellifimize göre amel merkezli imanın konumu sıra dışıdır. Bu sebeple imanın ifade ettiği kesin bilgi, (yakîn) kişiyi şüpheden kurtarmaktadır. Böylelikle ilâhî değerler uğrunda nefsinden dahi vazgeçebilen birey, en faziletli insan profilini çizmektedir. İman bir sorumluluktur ve bu sorumluluk çerçevesince çeşitli durumlara karşı olumlu ya da olumsuz tepkiler ortaya koymaktayız. İmanımıza müstenit verdiğimiz tepkiler, fazilet basamaklarındaki konumumuzu belirlemektedir.¹⁶⁵ Bu doğrultuda İslâmî davet çalışmaları da iman-amel birlikteliğine dâhildir.¹⁶⁶ Yazarımıza göre İslam müntesibi birey, sorumluluk çerçevesince içinde yaşadığı toplumu bilinçlendirmelidir. O'na göre bu bireysel, toplumsal ve dinî bir şuurdur.¹⁶⁷

Sonuç

Mısır'da doğup yetişen çağdaş müelliflerden Muhammed Gazâlî, Müslüman dünyası için önemli bir şahsiyettir. O, yazdığı eserlerde İslâm âleminin çeşitli problemlerini ele almaktadır. Müslümanların problemlerinden birini sıkıntılı iman anlayışı teşkil etmektedir. İman Kur'an'ın önem attığı bir konudur. İslâm literatüründe mesele; mahiyeti, niteliği ve ilişkili konular çerçevesince ele alınmıştır. Yazarımız iman meselesine Müslümanların sorunlu bakışları çerçevesinden yaklaşmaktadır.

İman, dilbilim sahasının konusu olmaktan öte, felsefî ve teolojiktir. Bu bağlamda onun bilgi, biliş türü ya da insan iradesinin tezahürü olabileceği düşünülmüştür. Gazâlî'nin itikadi bağlamda selef çizgisini takip etmesi onun inanç konusuna ilişkin düşüncesinin belirgin özelliğidir. O'nun iman tasavvuru, konu hakkındaki sıkıntılı bakış açısını düzeltecek, fert ve toplum yapısına olumlu katkı sağlayacak yapıdır. Yazara göre kalp tasdikini gerektiren iman, taklit anlayışıyla ilişkili olmamalıdır. İman hem his hem de aklın konusudur. Bu doğrultuda Gazâlî, Kur'an'ın insan akıyla çatışmayan yönüne dikkat çekmektedir. Ona göre imanın artışı ve azalışı, bireyin maddî-manevî değişim ve dönüşümleri çerçevesince şekillenmektedir. Diğer taraftan inancın dışa yansıyan görünüşlerinden olan tevekkül ve şükür gibi unsurlar, güçlü bir iman dermektir. Sadece İslâmî değerleri tasdik eden birey ve toplum iyiye ve güzele motive olabilir. İman birey ve toplumu değiştiren bir güce sahiptir. Bu özellik; onun insanî bir görüş, felsefî ve sanat içerikli beşer ürünü olmadığını ispat etmektedir. Bu sebeple müellifin düşüncesinde iman, iki tarafı keskin, ciddi bir tasdik ve muameledir.

Gazâlî'nin iman tasavvuruna göre sevgi ve iman arasında ilişki mevcuttur. Allah-kul arası ilişkiler sevgi ekseninde düzenlenmektedir. Buna göre ilâhî sevgi bireye hâkim olduğunda, tüm insani özellikler canlılığını artırmaktadır. Sevgi insanın Kur'an hakkındaki

¹⁶⁴ Çam, “Musa Carullah Bigiyef Efendi ve İman Adlı Makalesi”, 738.

¹⁶⁵ el-Hucurat, 49/15. Gazâlî, *el-Cerâatü'l-ahîre mine'l-hakki'l-murr*, 6, 44, 45.

¹⁶⁶ Abduh, *Tefsiru cüz'i Amme*, 153. Ayrıca bk. Yazır, *Hak Dini*, 9/432.

¹⁶⁷ en-Nur, 24/62. Gazâlî, *el-Cerâatü'l-ahîre mine'l-hakki'l-murr*, 6, 45.

düşünsel faaliyetlerine yoğunluk kazandırmaktadır. Buradan hareketle toplumsal destek faaliyetlerine hız veren iman ehli, insanlığın değışmez değerlerine güvence sağlamaktadır.

Gazâlî'ye göre iman ve inkâr, insan çeşitliliğinin temel sebebidir. Bu yüzden inananlarla inanmayanların dünyaya bakışı, farklı iki hayat tarzına kaynak teşkil etmektedir. Bilgi gerçeğini manevî tecrübelerle birleştiren mümin, bu faaliyetleri kendisine hayat rehberi edinmektedir. Oysa inkârcı, gözünü ve gönlünü evren gerçeğine kapatmaktadır. Nesnel gerçekliklerin değerini idrak edemeyenler, aklî melekelerini işlevsizleştirmektedirler.

Gazâlî'ye göre iman ehlerinden sudur eden hatalı davranışlar, onların tüm hayatını kuşatmamaktadır. Oysa dünya-ahiret gerçeğini göz önünde bulundurmeyen kişi, ilâhî hakikatleri kabulden kaçındığı için kendisini hatalardan kurtulamamaktadır.

İmanın kişi bazında ortaya koyduğu olumlu etkilerle birlikte, onun toplum üzerinde de etkileri bulunmaktadır. İnkâr; iyi niteliklerin toplumda olumlu sonuçlar vermesinin önünde bir engel teşkil etmektedir. Oysa iman, olumlu sonuçların elde edilmesine yardımcı olmaktadır. Müminler hak ve hakikati tavsiye etme ilkesi doğrultusunca, sabır ve metanet göstermektedirler. Gazâlî'ye göre imanı gündem dışı bırakanlar, dünyevileşmenin etkisiyle cinayet ve haksızlık gibi olumsuzluklara yol almaktadırlar. Bu gibi olumsuzlukların önüne geçebilmek için, insanı ilgilendiren hiçbir platformda iman fazla gündem dışı olmamalıdır.

Gazâlî; ihlas ve samimiyet ekseninde hareket edenlere mukabil, bu niteliği kaybeden ve riya eksenine girenlerden söz etmektedir. İmanlarında samimiyetle hareket edenler, hayatlarında köklü değışimler gerçekleştirmektedirler. Bu özelliği kaybedenlerin ortaya koyduğu tutarsız dindarlık, bireysel ve sosyal hayata tesir etmemektedir. Nefsani duygulara teslim olanlar, tevekkül bilincini yitirmektedirler. Onlar bu sebeple beşerî yönlendirmelerin etkisine girmektedirler. Yazara göre bu, modern kölelik tehlikesini doğurmaktadır. Allah-kul ilişkisini zayıflatan bu durum, imanın ihlas özelliğini tehdit etmektedir.

Gazâlî'ye göre zayıf imanın sebep olduğu tehlikelerden kaçınmak gerekmektedir. Bunun için iman insan gönlünde karar kılmalıdır. İç ve dış tüm özelliklere tesir ederek, kişi amaç ve hedeflerini belirlemelidir. Birey ve toplum münasebetini düzenlemeli, sivil ve iktisadî unsurlara katkı sağlamalıdır. Bu durum bahsettiğimiz unsurları din hizmetine tevcih ettirecektir.

Kalpteki iman, dil ile ikrar edildikten sonra amel ile güç kazanmaktadır. Bu düşünce, İslâmî köklerle güçlü bağlara sahiptir. Müellifimiz, bu düşünce ekolünün müntesibidir. İslâm'daki iman-amel birlikteliği, iyi, doğru, düzgün, yararlı ve hayırlı ameller bütünlüğünü ifade etmektedir. İyi işler kişinin kendisine, ailesine, milletine ve bütün insanlığa fayda sağlamalıdır.

Gazâlî'ye göre Kur'an'daki amel merkezli iman, inancı besleyerek insan eylemlerine anlam kazandırmakta ve verimliliğini artırmaktadır. İman-amel birlikteliğini esas kabul eden müellif, amelin imandan parça olup olmaması tartışmalarına girmemektedir.

O'na göre iman-amel ilişkisi bağlamında zorunlu amelleri dahi gözden çıkarmaya sebep olabilecek bir kayıtsızlık hali söz konusu olamaz. İslâm'daki amel merkezli iman, önceki din müntesiplerinin kaybettiği hassasiyeti Müslümanlara kazandırmaktadır. İman iddiasına aykırı davranışlar, uhrevî cezayı gerektirmektedir. Bunun için ahiretteki sonucu belirleyici en önemli unsur ameldir.

Müellifimiz, birey ve insanlığa fayda sağlayan işleri salih amel kategorisine yerleştirmektedir. O'na göre ilâhî rıza doğrultusunda çekilen dinî ve dünyevî sıkıntılar da iman-salih amel kapsamına dâhildir. Kişi, iman-amel birlikteliği doğrultusunda müntesibi olduğu toplumu bilinçlendirmelidir. Ona göre bu bireysel, toplumsal ve dinî bir şuurdur.

KAYNAKÇA

- Abduh, Mahmûd. eş-şeyh Muhammed el-Gazâlî dâiyetü'n-nahdati'l-İslâmiyye. Beyrut: Merkezütü'l-Hadâra li Tenmiyeti'l-Fikri'l-İslâmî, 1. Basım, 2009.
- Abduh, Muhammed-Rızâ, Muhammed Reşîd. Tefsîru'l-menâr. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2005.
- Abduh, Muhammed. Tefsiru cüz'i Amme. Kahire: Matbaatu Mısır, 1431/2010.
- Abdülbâkî, Muhamed Fuâd, Mu'cemu'l-müfehres li'l-elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerîm, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1364/1945.
- Akîl, Müsteşar Abdullah. Min meâlimi'd-dâ' ve ve'l-hareketi'l-İslâmiyyeti'l-muâsıra. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Beşîr, 8. Basım, 2008.
- Akseki, A. Hamdi. Ahlak İlmi ve İslâm Ahlakı. Ankara: Yasin Yayınevi, 2016.
- Beyzâvî, Nâsiruddîn el-Kâdî eş-Şîrâzî. Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Bilgiz, Musa. “Kur'an'da Amellerin Değer Yönünden Mukayesesi”. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 0/20 (2003), 129-158.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. Sahîhu'l-Buhârî. Beyrut: Dâru'l-Erkâm, 1416/1995.
- Cevziyye, Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ebû Bekir, İbn Kayyim. ed-Dâu ve'd-devâ. thk. Yusuf Ali Büdeyvi, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 7. Basım, 1432/2011.
- Çam, Süleyman. “Musa Carullah Bigiyef Efendi ve İman Adlı Makalesi”. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 20/2 (2020), 724-747.
- Dumlu, Ömer. Kur'an'da Salah Meselesi. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Ebû Zeyd, Vasfî Âşûr. Menhecü'ş-şeyh Muhammed el-Gazâlî fi tenâvuli mesâili'l-akîde. Kahire, Dâru'l-Beşîr li's-Sekâfeti ve'l-Ulûm, 1. Basım, 2015.

Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kub. el-Kâmûsu'l-muhît, Kahire: Dâru'l-Hadîs, H. 1291.

Gazâlî, Muhammed. Makâlâtü's-Şeyh el-Gazâlî fi'l-Mecelleti'l-V'ayi'l-İslâmî. Vezâratü'l-Evkâfi ve's-Şuûni'l-İslâmiyye. Kuveyt: 2. Basım, 2011.

Gazâlî, Muhammed. Difâun ani'l-akîde ve's-şerîa dıdda metâini'l-müsteşrikîn. Kahire: Nahda Mısır, 2005.

Gazâlî, Muhammed. el-Cerâatü'l-ahîre mine'l-hakki'l-murr. 6, Kahire: Nahda Mısır, 2005.

Gazâlî, Muhammed. el-İslâmu ve't-tâkâtü'l-muattale. Kahire: Nahda Mısır, 2005.

Gazâlî, Muhammed. Hâze dînünâ. Kahire: Dâru's-Şurûk, 5. Basım, 2001.

Gazâlî, Muhammed. Huluku'l-müslim. Kahire: Dâru'r-Reyyân li't-Turâs, 1987.

Gazâlî, Muhammed. Keyfe nefhemu'l-İslam. Kahire: Nahda Mısır, 2005.

Gazâlî, Muhammed. el-Ğazvu's-sekâfiyyu yemteddu fi ferâğînâ. Kahire: Dâru's-Şurûk, ts.

Gazâlî, Muhammed. Ma'reketü'l-mushafi fi'l-alemi'l-İslâmî. Kahire: Nahda Mısır, 2005.

Gazâlî, Muhammed. Leyse mine'l-İslâm. Kahire: Dâru's-Şurûk, 1998.

Gazâlî, Muhammed. Fennü'z-zikri ve'd-duâ inde hâtemi'l-enbiyâ. Kahire: Dâru's-Şurûk, ts.

Gazâlî, Muhammed. el-İslâmu'l-müftera aleyh beyne's-şuyûiyyîne ve'r-ra'simâliyyîn. Kahire: Nahda Mısır, 2005.

Gazâlî, Muhammed. Hukuku'l-insan beyne teâlimi'l-İslâm ve i'lâni'l-Ümemi'l-Müttehide. Kahire: Nahda Mısır, 2005.

Gazâlî, Muhammed. Mietü suâl ani'l-İslâm. Kahire: Nahda Mısır 4. Basım, 2005.

Gazâlî, Muhammed. el-Mehâviru'l-hamse li'l-Kur'ani'l-kerîm. Kahire: Dâru's-Şurûk, ts.

Gazâlî, Muhammed. el-İsti'mâr ehkâd ve etmâ. Kahire: Nahda Mısır, 2005.

Gazâlî, Muhammed. el-İslâmu ve'l-istibdâdu's-siyâsî. Kahire: Nahda Mısır, 2005.

Gazâlî, Muhammed. et-Tarîk min hünâ. Kahire: Daru's-Şurûk, ts.

Gazâlî, Muhammed. Nazarât fi'l-Kur'an, Kahire: Nahda Mısır, 2005.

Görmez, Mehmet. "Hz. Peygamber'in İman Tasavvuru ve Tanımı". Diyanet Aylık Dergi 185 (Mayıs 2006), 27-29.

Güven, Şahin. "Muhammed Gazâlî (1917-1996) ve et-Tefsîru'l-Mevzû li Suveri'l-Kur'ani'l-Kerîm İsimli Eserindeki Tefsir Metodu". Bilimname Düşünce

Platformu 34/2 (2017), 97-119.

Habbâsî, Hâlid. “el-Fikru’s-siyâsî inde’ş-Şeyh el-Gazâlî”. Cezayir: Cezayir İslâmî İlimler Fakültesi, İnançlar ve Din Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.

Hick, John. “Faith” maddesi, The Encyclopedia of Philosophy. 10 cilt. ed. Donald M. Borchert. Detroit ABD, 2006.

Hudayr, Muhammed b. Mahmud. el-Îmânu inde’s-selef ve alâkatühü bi’l-amel ve keşfü şübuhâtî’l-muâsırîn. 2 cilt. Riyad: Mektebetü Rüşd, 2009.

Huneys Nevra. “Mehârâtü’l-ittisâli’l-iknâî inde’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî dirâsetün tahlîliyyetün tatbîkiyye hadîsu’-isneyn nümûzecen”. Cezayir: Şehid Hamma Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. Tefsîru’t-tahrîr ve’t-tenvîr. 12 cilt. Tunus: Dâru’s-Sahnûn, 1997.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğâlib el- Endelüsî. el- Muharreru’l-vecîz fî tefsîri’l-Kitâbi’l-azîz. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 3. Basım, 2011.

İbnu’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Kureşî el-Bağdâdî. Saydu’l-hatır. thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1412/1992

İbn Fâris, Ebu’l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyâ. Mu’cemu mekâyîsi’l-luga. Beyrut: Dâru İhyâ-i’t-Turâsîl’l-Arabî, 2008.

İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ İmâdudîn İsmâîl b. Şihâbuddîn. Tefsîru’l-Kur’ani’l-azîm. 4 cilt. thk. Yusuf Ali Büdeyvi- Hasan es-Semâhî Süveydân. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 1434/2013.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. Sünen-ü İbn Mâce. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn, 1. Basım, 1434/2013.

İbn Sellâm, Ebû Ubeyd, el-Kâsım. Kitâbu’l-imân ve meâlimuhu ve sünenuhu ve istikmâluhu ve derecâtuhu. thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, Riyad: Mektebetü’l-Meârif li’n-Neşri ve’t-Tevzî, 1421/2000.

İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Abdüsselâm. el-Îmân, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, Beyrut: Mektebetü’l-İslâmî, 5. Basım, 1416/1996.

İmâre, Muhammed. el-Mevkiu’l-fikriyyu ve’l-meâriku’l-fikriyye. Kahire: Dâru’s-Selâm, 1. Basım, 2009.

İmâre, Muhammed. Meâlimu’l-meyrûi’l-hadârî fi fikri’ş-şeyh Muhammed el-Gazâlî mea sîreti hayâtih. Kahire: Müfekkîrüne li-n-neşri ve’t-tevzî, 1. Basım, 1439/2018.

İsfehânî, Allâme er-Râğib. Müfredâtu elfâzi’l-Kur’an. Dimeşk: Dâru’l-Kalem, 5. Basım, 2011.

Kutup, Muhammed. Câhiliyyetü'l-karnî'l-işrîn. Kahire: Dâru's-Şurûk, 12. Basım, 1412/1992.

Kutup, Seyyid. Hasâisu't-tasavvuri'l-İslâmî ve mukavvimâtuhu. Kahire: Dâru's-Şurûk, ts.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an. thk. Sâlim Mustafa el-Bedrî. 21 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005.

Lâlekâî, Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasen b. Mansûr. Şerhu usuli i'tikâdi ehli's-sünneti ve'l-cemâa. 2 cilt. Mısır: Mektebetü Dâri'l-Basîre, Mısır, H. 1422.

Mâturîdî, Ebû Mansur. Kitâbu't-tevhîd. Beyrut: Dâru Sader, 2010.

Meczûb, Muhammed. Ulemâ ve müfekkîrûn araftuhum. 3 cilt. Kahire: Dâru's-Şevvâf, 4. Basım, 1992.

Mellâl, Yunus. Menhecü's-şeyh Muhammed el-Gazâlî fi teâmülihi mea'l-Kur'an. Cezayir: Cezayir Üniversitesi, Usûlüddîn Fakültesi, Doktora Tezi, 2010.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. Sahîh-u Müslim. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1430/2010.

Nesefî, Abdullah b. Ahmed, b. Mahmûd. Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl. thk. Zekeriyâ Umeyrât. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008.

Nesefî, Ömer b. Muhammed b Ahmed b İsmâîl. Şerhu'l-akâidi'n-Nesefiyye. Kahire: Mektebetü'l-Killiyâti'l-Ezheriyye, 1988.

Özek, Ali. Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet. İstanbul: Ekin Yayınları, 1998.

Râzî, Fahrüddîn. et-Tesfîru'l-kebîr ev mefâtîhu'l-ğayb. 33 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013.

Sinanoğlu, Mustafa. "İman". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 22/212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm. el-Milel ve'n-nihal. thk. Muhammed Abdülkâdir el-Fâdilî. 2 cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2013.

Şevkânî, Muhammed b. Ali. Fethu'l-kadîr el-Câmiu beyne fenneyi'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti min ilmi't-tefsîr. 5 cilt. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1435/2014.

Şeyhî, Beşîr b. Ali b. Muhammed. "Menhecü's-şeyh el-Gazâlî fi takrîri mesâilî'l-akîde ardu ve nakd". Suudi Arabistan: Ümmü'l-Kurâ Üniverisitesi, Davet ve Usûlüddin Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. Câmiu'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'an. 12 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.

Tahâvî, Ebû Ca'fer. Metnü'l-akîdeti't-Tahâviyye beyânu akîdeti ehli's-sünneti ve'l-cemâa. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1995.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, b. Sevra. el-Câmiu's-sahîh. thk. Hâlid

Abdülğani Mahfuz. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.

Tosun, Resul. “Fikhu's-sire”. İstanbul: Risale Yayınları, 2013.

Uslu, Ferit. “İbn Teymiyye'nin Kelamcılarının Geleneksel İman Tanımına Eleştirisi”. Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi 3/4 (2004), 18-31.

Uveys, Abdülhalîm. eş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî târîhuhu ârâuhû ve cühûduhû. Dimeşk: Dânu'l-kalem, 1421/2000.

Ünal, Harun. “Düşünce Mirasımız: Eleştirel Bir Yaklaşım”. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2. Basım, 2006.

Vâhidî, Ali b. Ahmed en-Nisâbûrî. Esbâbu'n-nüzûl. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 6. Basım, 1994.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. Hak Dini Kur'an Dili. 10 cilt, İstanbul: Azim Dağıtım, ts.

Yeşilyurt, Temel. “İmanın Kesinliği Meselesi”. İslâmî Araştırmalar (Ebû Hanîfe Özel Sayısı) 15/1 (2002), 207-213.

Yeşilyurt, Temel. “Ebu Hanife'nin İtikadi Düşünce Sisteminde “Yorumun Evrenselliği” Sorunu”. Kelam Araştırmaları Dergisi 2/1 (2004), 47-56.

Yücedoğru, Tefik. “Kur'an'da İman Kavramı”. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 15/2 (2006), 77-89.

Zekeriyâ, Muhammed Şaban. “eş-Şeyh Muhammed el-Ğazâlî ve Cühûduhû fî muvâceheti'l-fikri'l-ğarbî”. Yüksek Lisans Tezi, Sudan: Afrika Dünyası Üniversitesi, İslâmî Araştırmalar Fakültesi, 2018.

Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîli fî vucûhi't-te'vîl. 6 cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998.